

کلیاتی بر جایگاه اقتصادی شهری و تحولات آن در دوران اسلامی

وحیده سلیمانی معز

کارشناس ارشد باستان شناسی، گرایش دوران اسلامی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکز. تهران، بزرگراه ستاری، خ پیامبر مرکزی، مجتمع پیامبر، بلوک G، ورودی 1، طبقه 2 غربی. vahide.soleimani@gmail.com

چکیده

3/5 cm

مقاله حاضر گزارشی است بر مبنای منابع تاریخی و نتایج حفاریات باستان شناسی که طی آن تلاش شده است تا با بررسی جایگاه سیاسی، مذهبی، جغرافیایی و تاریخی ری از پیش از اسلام تا دوران قاجار (با تکیه بر دوران اسلامی)، اهمیت اقتصادی این شهر طی قرون متمادی مورد تجزیه و تحلیل قرار بگیرد. در همین راستا با تعیین ویژگی هایی که کارکرد اقتصادی یک شهر را در دوران اسلامی تثبیت می کند، تغییرات فاکتورهای مورد نظر با توجه به وقایع و تحولات این دوران تا عصر قاجاریه مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است و بویژه تلاش شده فراز و فرودهای شهر در ارتباط با عوامل انسانی و سیاسی مانند حملات اقوام مهاجم و نیز ورود جهان به دنیای جدید ارتباطات مورد بررسی قرار گیرد. در پایان با توجه به آنچه در طول هزاران سال بر ری رفته است، دلیل تداوم زندگی در این شهر با وجود ویرانی های متعدد و کشتارهای وسیعی که باعث نابودی زندگی در آن می شده، مورد تحلیل و واکاوی قرار گرفته است.

واژه های کلیدی: شهر، ری، اقتصاد، تجارت، دوران اسلامی

مقدمه

شهری طی دوران اسلامی به عنوان عروس جهان اسلام، سرآمد شهرها بود. این شهر باتوجه به موقعیت طبیعی و جغرافیایی ویژه ای که داشت، محل تلاقی کاروان های تجاری و نیز اقوام مهاجمی بود که در طول تاریخ برای بدست آوردن حکومت، از این شهر به عنوان دروازه ارتباطی شرق و غرب جهان اسلام استفاده می کردند. از مهمترین مسیرهایی که از ری می گذشت، جاده ابریشم بود که باعث شده بود تجارت خانه های مهمی در این شهر ایجاد شود و این شهر را به یکی از مراکز عمده اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی تبدیل کند.

علاوه بر این شهری با توجه به منابع آبی و خاک حاصلخیزی که داشت، محصولات متنوعی تولید کرده و نیاز دیگر مناطق را به این محصولات کشاورزی تامین می نمود. با توجه به آنچه در متون تاریخی عنوان شده و یافته های باستان شناسی، این شهر نه تنها پل تجاری فرامنطقه ای بود، بلکه در ابداعات هنری و تولیدات صنعتی نیز جایگاهی ویژه داشت. به گونه ای که صنعتگران و هنرمندان ری کالاهایی نفیس همچون پارچه ابریشمی، سفال، شیشه را به درجه کمال به بازار عرضه کرده، معماران شهر نیز به گواه آثار باقی مانده بناهایی شاخص و پراچ بنا کرده اند.

با توجه به اهمیت ری از نظر سیاسی، اقتصادی و اجتماعی، طبیعتاً مورد توجه و گذار سپاهیان و کشورگشایان قرار داشت. هر چند موقعیت جغرافیایی ری باعث شده بود تکاپوی بسیار و سود فراوانی از هیجان زندگی در این شهر جاری باشد، اما به همان نسبت مورد هجوم و ویرانی نیز قرار می گرفت. به استناد تاریخ ری به دفعات با حمله سپاهیان مهاجم تخریب شده و تعدا بسیاری از مردم کشته شده و تعداد قابل توجهی نیز به دیگر شهرها مهاجرت کرده اند.

در ارتباط با جایگاه اقتصادی ری در دوران اسلامی پرسش هایی قابل طرح هستند که به برخی از آن ها اشاره می کنیم:

- 1- آیا کارکرد اقتصادی ری تنها به واسطه موقعیت جغرافیایی آن ایجاد شده بود یا عوامل دیگری هم در آن دخیل بودند؟
- 2- آیا با توجه به ویرانی های متعدد ری، کارکرد اقتصادی این شهر باعث تداوم زندگی در آن شده است یا عوامل دیگری هم در این مسئله سهیم بوده اند؟

روش تحقیق

روش به کار رفته در این مقاله توصیفی-تحلیلی می باشد. جمع آوری داده ها بر مبنای مطالعات کتابخانه ای متون تاریخی و پژوهش های انجام شده، می باشد.

مختصات جغرافیایی ری

دشت ری که وضعیت طبیعی آن جلگه ای و شیب آن از سوی شمال غرب به جنوب شرق است، در دامنه جنوبی رشته کوه توچال و دارای مختصات جغرافیایی 51 درجه و 24 دقیقه طول خاوری و 35 درجه و 41 درجه عرض شمالی بوده و ارتفاع آن از سطح دریا 1250 متر است. این شهر در 8 کیلومتری جنوب شرقی تهران، سر راه تهران قم قرار گرفته و از شمال و شمال شرق به تهران، از جنوب به قم و ورامین، از غرب به ساوه و از شمال غرب به کرج محدود است. در شرق و شمال آن، کوه های ری قرار دارد که در شرق به نام کوه بی بی شهربانو و در شمال آن کوهک یا بلندی چشمه علی نامیده می شود (1).

ری در دوران پیش از اسلام

نخستین بنیانگذار ری را با اختلاف هوشنگ پسر کیومرث، کیخسرو پسر سیاوش، شیث پیغمبر، و تنی چند که شخصیت و زمان آنها بر ما به کلی مجهول است دانسته اند (2). دینوری بنای ری را به فیروز پسر یزدگرد نسبت می دهد و آن را رام فیروز می خواند (3).

اما آنچه در مورد ری از دوران قبل از تاریخ می دانیم برگرفته از نتایج کاوشهای انجام گرفته در ری می باشد، که خود شاهدی است بر اهمیت ری از ازمینه قدیم تا به امروز و نقش مهمی که در تاریخ این سرزمین ایفا نموده است. قدیمی ترین آثار مکشوفه در ری متعلق به هزاره ششم قبل از میلاد است و آثار گوناگونی از این دوران در تپه چشمه علی در شمال ری یافت شده است (1).

دمورگان، باستان شناس فرانسوی برای اولین بار در سالهای 1291 و 1292 دست به تحقیقات باستان شناختی در این محوطه زد. تحقیقات وی را در سال 1303 هجری شمسی دایت وابسته امور فرانسه در ایران دنبال کرد. سال 1312 ه.ش اریک اشمیت به سرپرستی هیات باستان شناختی ری در جنوب تهران منصوب شد، اما بر اثر درگذشت اشمیت در سال 1964 نتیجه این کاوش مهم که از قدیمی ترین زمانها تا سده 9 هجری را در بر می گیرد تا کنون به چاپ نرسیده است. تنها اطلاعات قابل استفاده از این حفاریات گزارش های بسیار کوتاهی است که در بولتن موزه دانشگاه فیلادلفیا چاپ شده است. بنا بر این گزارش ها هیات ری در حفاریات خود به آثاری از دوره های اسلامی، ساسانی، اشکانی و نیز آثاری متعلق به عصر آهن برخورد کرد. لازم به ذکر است لایه های زیرین آن به آثار پیش از تاریخی تا اواخر دوران نوسنگی تا آغاز عصر فلز تعلق داشته است (4).

در گل نوشته های یافت شده از شوش به خط ایلامی از این شهر با نام راکا نام برده شده است. کلمه راگا یا رگه در زبان کلاسیک یونان ریشه P دارد که به معنی شکستن و زمین لرزه است که با زلزله خیز بودن منطقه ری می تواند ارتباط داشته باشد و نام ری از آن گرفته شده باشد. نخستین زمین لرزه ای که در ایران در تاریخ ثبت شده زمین لرزه سده چهارم قبل از میلاد است که منطقه ری را ویران کرده است (1).

ری که از جایگاه مذهبی ویژه ای برخوردار بوده، در دوران مادها در حساب ماد بزرگ بود، مادی که به دو بخش بزرگ و کوچک تقسیم شده بود. لکن گروهی ری را به عهد دولت ماد بخشی مستقل به شمار آوردند و آن را به نام ماد رازی نامیدند و این همانا نشان دهنده ارزش این شهر به آن عهد است (2).

دیاکونوف در این زمینه می نویسد: محتملا سرزمین قبایله مغان ناحیه رغه (که در قرون وسطی ری خوانده می شده)، که یکی از شهرهای عمده ماد به شمار می رفته، بوده است (5).

موضوع دیگری که بر اهمیت مذهبی ری در این دوران می افزاید، روایت اوستا در مورد زادگاه زرتشت است، هرچند که امروزه این ادعا متولی از ری ندارد و کمتر به آن پرداخته می شود.

در اوستا روایتی وجود دارد که خود زرتشت یا جانشین او فرمانروای ری بوده است. در اوستا آمده که : در رغه خود زرتشت رئیس ایالت بوده است (5).

اینگونه بود که ری در متون مذهبی تقدیس و تجلیل شد، به این صورت که در هر کشوری (استان، شهر و ...) پنج رد یا مقام ارشد روحانی حکومت مادی و معنوی داشتند، اما حکومت مادی و معنوی در ری به دست چهار مقام ارشد روحانی بود و مقام معنوی پنجم خود زرتشت بود (6).

در دوره هخامنشی، در وقایع پادشاهی داریوش بزرگ نام ری مکرر مذکور آمده است. به عنوان مثال در کتیبه بیستون از آن به عنوان ((رگا)) RAGA یاد شده است (2).

در دوره سلوکی ری نیز مانند بسیاری از شهرهای ایران پس از حمله اسکندر یکی از مراکز مهم یونانی نشین و جایگاه فرمانروایی شاهزادگان سلوکی بود (1).

سلوکیان در پهنه ری و آبادیهای دیگری نظیر آپامه، که در آن حدود بوجود آورده بودند، گروهی از مردم مقدونی را به منظور ترویج یونانیت مقیم گردانیدند. در دوره پارتها، ری نه تنها همانند دیگر دوره ها اهمیت خود را حفظ نمود، بلکه اهمیتی خاص پیدا کرد، و سمت پایتختی آن دودمان را بیافت، و به نام آن ارشکیه نامیده شد (2).

بنیانگذار سلسله اشکانی اقامتگاه خود را در ری بنا نهاد و برای ایجاد امنیت، شهر را درون بارو و قلعه های استحکاماتی بنا کرد. ری اقامتگاه شاهان اشکانی در فصل بهار بوده است و بنای باروی ری و دژ رشکان به این دوران نسبت داده شده است که در طی تاریخ تغییر یافته است. آثاری دوران ساسانی در جنوب و شرق ری یافت شده، از جمله آثار عشق آباد، نظام آباد معروف به چال ترخان و تپه میل که بر اساس این یافته ها می توان حدود ری ساسانی را در منطقه امین آباد، فیروز آباد، تپه میل تا ورامین و زندان هارون جستجو کرد. در آن دوران در ری سکه خانه دایر بوده است و سکه هایی نیز از آن زمان یافت شده است. اهمیت ری در عصر ساسانی به اندازه ای است که در جای جای شاهنامه، فردوسی از ری نام برده و آن را شهری بزرگ دانسته است. ری در دوران های مختلف شکارگاه و گردشگاه نیز بوده است (1).

ری در دوران اسلامی

اما ری در دوران اسلامی در شهرت و افتخار سرآمد شهرهای جهان اسلام بود. این شهر از قرن سوم هجری از بزرگترین شهرهای جهان اسلام بود. ابن حوقل آن را زیباترین شهر شرق بعد از بغداد نوشته است و از شهرت آن سخن گفته است (7). براساس گفته مستوفی ری دارای توابعی شامل 360 روستای پراکنده بر دشت زیبای میان شمیران و ورامین بود، که تعدادی از این ها خود شهرهای بزرگی در مواردی با 10000 نفر جمعیت بودند (8).

این شهر در زمان خلافت منصور بسیار آباد گردید و به فرمان او شهر تازه در بیرون محمدیه ساخته و مسجد جامع بزرگی در میان آن برپا کرده بودند که در سال 158 هجری به پایان رسید. مهدی خلیفه عباسی به ری علاقه زیادی ابراز داشته و پسرش هارون الرشید در آنجا بدنیا آمد و جای تردید نیست که خاطرات خوش آن روزهای تاریخی در زندگانی این شهر خالی از تاثیر نبوده است (9).

چنانکه مقدسی از قول هارون الرشید آورده است: جهان در چهار جایگاه است: دمشق، رقه، ری و سمرقند. اصمعی گفت: ری عروس شهرها و سکه جهان است، خوش آب و هوا و در میان راه گرگان و خراسان و عراق است (10).

هارون الرشید در زمان زمامداری خود حکومت ری را به انضمام خراسان و توابع به مامون سپرد (11). ری در دوره خلفای عباسی دروازه ایران مرکزی به شمار می آمد، ولی از نظر سیاسی ناآرام بود و دست به دست می گشت و خلفای عباسی هرچند آن را به فردی به سیاستی می سپردند. در زمان خلافت معتمد حکومت ری برای آرام ساختن یعقوب صفاری به وی داده شد. پس از شکست عمرولیث صفاری خلیفه فرمانروایی ری را به اسماعیل سامانی داد. ری در سال 313 یا 314 ه ق به تصرف سامانیان درآمد و اسماعیل سامانی برادرزاده خود به نام ابوصالح منصور بن اسحاق را به ولایت ری گماشت (1).

ری در دوران آل بویه از چنان اهمیتی برخوردار شد که به دارالملکی انتخاب گردید. در تاریخ گردیزی درباره روزگار محمود در ری آمده که چون به وی خبر دادند که در ری افرادی مذهب باطنی و قرامطه دارند، دستور داد که همه را سنگریز کنند و بعضی را اسیر کرده و به قلعه ها و زندان های خراسان فرستاد تا در آنجا مردند (12).

در سال 434 ه ق با حمله طغرل، ری به تصرف سلجوقیان درآمد و سال 442 ه ق سلطان طغرل، تختگاه خود را از اصفهان به ری منتقل کرد و در آنجا سکه زد (1).

اما در این شهر شگرف آسیا همه چیز هم خوب نبود. لهیب تعصب مذهبی، نشانه ضعف ایمان، که مدتی آتش زیر خاکستر بود با آشوب مصیبت باری سربرآورد. تمام محله های شهر در خشم و نفرتی ویرانگر در مقابل هم قرار گرفتند. به فاصله زمان اندکی ری بدون هیچ هشدار در محاصره لشکریان مهیب، سرسخت و سیری ناپذیر و تشنه به خون مغول قرار گرفت. ابن اثیر می گوید که همه مردم کشتار شدند (8).

در دوره تیموریان ری بار دیگر اسیر سپاه جنگجوی قهار و خونخوار تیمور گردید. تیمور لنگ سال 789 به ری آمد و از راه همدان به اصفهان رفت (13).

زمانی که کلاویخو در 805 ه ق، در دوره تیمور از آنجا بازدید کرد، ری سراسر ویران و متروک بود (8). در دوره صفویه شهر ری مورد توجه پادشاهان قرار داشت، مخصوصا پادشاهان صفوی به کرات از مقبره حضرت عبدالعظیم و امامزاده حمزه زیارت می کردند و از رهگذر سفرهای متعدد به ری، تهران مورد توجه قرار گرفت به دستور شاه طهماسب به دور شهر بارو کشیده شد. در دوره قاجاریه نیز اماکن زیارتی و تفریگاهی ری مورد توجه پادشاه قرار داشت و آثار تاریخی و مذهبی آن از جمله برج طغرل، مقبره حضرت عبدالعظیم و مرمت گردید.

موقعیت اقتصادی ری در دوران اسلامی

کارکرد اقتصادی شهر، افزون بر اهمیتی که در مطالعه تاریخی شهرها دارد، مهمترین کارکرد شهر در دوران اسلامی به شمار می رود. کارکرد اقتصادی شهر بر اساس شرایط مشخصی ظهور می کرد: موقعیت طبیعی که به شهر جایگاه مرجعیت و داد و ستد در منطقه یا قلمرو سرزمینی را می بخشید، موقعیت بندرگاهی، قرار گرفتن در تلاقی مسیرهای تجاری، برخورداری از مواهب طبیعی، اراضی مستعد کشاورزی و.... (14).

آنچه در طول تاریخ چند هزار ساله ری باعث حفظ موقعیت ویژه ری در اقتصاد و تجارت فرا ملی شده است، دارا بودن تمامی شرایطی ذکر شده می باشد. ری با توجه به موقعیت طبیعی و جغرافیایی ویژه ای که داشت، محل تلاقی مسیرهای تجاری و در نتیجه عبور و مرور کاروان هایی بود که کالاهای نفیس و صنایع مختلف را جابجا می کردند. به نوعی این شهر بندرگاهی برای کاروان هایی بود که به همراه خود بازارهای بزرگ و تجارتخانه های مهم را به ارمغان می آوردند.

امین احمد رازی در هفت اقلیم درباره حاصلخیزی ری نوشته که این شهر نه تنها نیازهای خود را به محصولات کشاورزی تامین می کرد، بلکه بیشتر نیازهای قزوین، کاشان و بخشی از نیازهای رستمدار، ساوه و قم را نیز رفع می نموده است. فراوانی غلات در ری سبب شده بود که قحطی به ندرت در ری رخ دهد و از ری گندم و ارزاق بسیاری از ولایت ها تامین می شد (15).

در کنار فعالیت های کشاورزی و تجاری، شهر با توجه به اسناد باستان شناسی که به دست آمده است، و نیز تایید متون تاریخی، در صناعی چون سفالگری و پارچه بافی، چه از نظر میزان تولید و چه ابداعات هنری و تکنیکی به موفقیت های چشمگیری در طول تاریخ دست یافت.

ری به لحاظ جغرافیایی در منطقه ای از ایران واقع شده بود که مرکز ارتباطی میان شرق و غرب بود. راه ارتباط سرزمین های کناره دریای مازندران نیز از ری می گذشت و نیز از این شهر به سمت جنوب تا کرانه های خلیج فارس راهی ارتباطی وجود داشت (15).

علاوه بر این جاده ابریشم که از دروازه یشم در کنار دیوار چین شروع شده بود، از دو راه تورخان و ختن، به کاشغر و مزغانه می رسید (16) و پس از گذشتن از شهرهایی چون سمرقند و بخارا و سمنان، به ری می رسید.

تجار جاده ابریشم با ملیت های گوناگون از آسیا تا اروپا در این مسیر کاروان هایی غنی از کالاهای نفیس و نیز مورد درخواست بازار را روانه کرده و در شهرهایی که در این مسیر قرار داشتند، از جمله ری، پایگاه های تجاری مهمی را ایجاد کرده بودند.

چنانکه مقدسی ری را چهارراهی بزرگ و خاستگاهی سترگ می نامد (10). آنچه از موقعیت تجاری ری در میان متون تاریخی عنوان شده است، دلالت بر تجارت کالا نه تنها از کشورهای منطقه، بلکه کشورهای اروپایی و اقتصادی فرا منطقه ای دارد.

ابن فقیه همدانی صاحب کتاب اخبار البلدان می نویسد که ری مرکز بازرگانان و واسطه خراسان و جرجان و طبرستان است و بهترین منسوجات جرجان در آنجا بافته شده و مردمان ارمنستان و آذربایجان و خزر برای سوداگری به این شهر رو می کنند. در میان کالاهای اروپایی پوست خز و روباه پس از پرداخت عوارض راه در قسطنطنیه و کشور خزر به بحر خراسان (دریای مازندران) رسیده به ری حمل می شود (9).

یاقوت حموی نوشته است: اما ری مشهور است و من آن را دیدم و این شهر به خاطر ساختمان های زیبای آجری پرنقش و نگار محکم آراسته به مینای زرد که آنها را مانند کاشی سبز میناکاری کرده اند شهر عجیبی است (7).

موقعیت مناسب تجاری، و ورود و خروج امتعه مختلف به شرق و غرب، همانند ظروف و ابریشم سرزمین چین و پارچه های نفیس روم و آمد و شد ارباب هنر کشورهای دیگر به این شهر موجب آمد که از دیرباز صنایع مختلف همانند ساختن ظروف سفالین و فلزی ممتاز، و بافتن پارچه های نفیس و فن معماری و موسیقی و غیره در این شهر رواج یابد، و کالاهای پراچ و برازنده ای به دست هنرمندان این شهر به بازارهای جهان عرضه گردد (17).

در متون تاریخی به کالاهای متعددی اشاره شده است که توسط صنعتگران و هنرمندان ری به بازار عرضه می شد. در حدود العالم آمده: از وی (ری) کرباس، برد، پنبه و غضاره خیزد (18) مقدسی از، فقاع و پارچه هایشان نام می برد که بسیار مشهور بوده اند (10).

ابن فقیه نیز آورده: از ری انواع منسوجات مخصوصا نوعی از آن که منیر نام دارد، بیرون می آید. همچنین: مردم ری راست سینی های رنگ روغنی و حریر و ابزار بسیاری که از چوب سازند چونان اقسام شانه و نمکدان و کفچلیز. چنان که آنان راست پوشاکیهای سپید طرازی و طیلسان های سپید و جامه های منیره (19).

در تمامی متون تاریخی، جغرافیایی و سفرنامه های متعدد در دوران اسلامی هر جا که اشاره به سیستم اقتصادی ری شده، پارچه منیر رازی از مهمترین تولیدات این شهر و اقلام مهم صادراتی محسوب شده است (20).

ابن فقیه در میان اقلام صادراتی شهر ری، از بشقاب های زرانود یاد کرده است (8). توصیف وی از سفالهای ری بسیار روشن است، تنها ظروف زرین فام می توانند اینگونه توصیف شوند، چنان که امروزه هم این ظروف به همانند زر موصوف هستند.

همچنین مولانا جلال الدین در بیان داستانی از کاروانی سخن می گوید که کالای آن کاسه هایی است که "رازی" می نامندشان و از ری به یمن فرستاده می شوند.

شاه بیرون رفت با آن سی امیر	سوی صحرا و کهستان صیدگیر
کاروانی دید از دور آن ملک	گفت امیری را برو ای مؤتکف
رو پیرس آن کاروان را بر رصد	کز کدامین شهر اندر می رسد
رفت و پرسید و بیامد که ز ری	گفت عزمش تا کجا درماند وی
دیگری را گفت رو ای بوالعلا	باز پرس از کاروان که تا کجا
رفت و آمد گفت تا سوی یمن	گفت رختش چیست هان ای مؤتمن
ماند حیران گفت بامیری دگر	که برو واپرس رفت آن نفر
باز آمد گفت از هر جنس هست	اغلب آن کاسه های رازیست.....

با آنچه مولانا عنوان کرده، واضح است که کاسه های رازی دارای شهرت بوده و به مناطق دور و نزدیک صادر می شده است. از آنجا که مولانا آنها را "رازی" می نامیده، به نظر می رسد این کاسه ها تولید ری و لاقل سفارش آن شهر بوده است.

تحولات موقعیت اقتصادی ری

با اینکه موقعیت جغرافیایی ری موجب شده بود به عنوان یکی از شاهراههای ارتباطی، به یکی از مهمترین مراکز اقتصادی، سیاسی و صنعتی ایران تبدیل گردد، اما از سویی دیگر همین ویژگی سبب شده تا به دفعات مورد یورش اقوام قرار گرفته و گشودن دروازه های آن امتیازی در جهت دست یافتن به موقعیت سیاسی برتر به شمار آید. واضح است که کارکرد اقتصادی شهر اولین فاکتوری است که تحت تاثیر نابسامانی سیاسی قرار می گیرد و جایگاه خود را در شرایطی که جان اهالی به خطر افتاده است، از دست می دهد.

در پی این حملات به ری که به کرات به وقوع پیوسته است، با اینکه تعداد زیادی از مردم شهر به قتل می رسیدند، کتابخانه ها غارت می شدند، تعداد زیادی از مردمی که جان به در برده بودند از جمله هنرمندان تن به مهاجرت می دادند، بناها از جمله مدارس، مساجد، منازل، بازار و ... ویران می شدند، و اقتصاد شهر نابود می شد، باز به همت مردم و آگاهی حاکمان از اهمیت شهر و به پشتوانه سابقه تاریخی و موقعیت جغرافیایی بسیار مهم آن، ری دوباره پا می گرفته است. شواهد تاریخی همگی سندی بر این مسئله هستند. از جمله نمونه های آن:

با اینکه فتح ری بدست اعراب با صلح انجام پذیرفته بود، ولی بعد از ورود سپاهیان عرب، به دستور فرمانده نعیم، برای جلوگیری از شورش مردم ونابودی استحکامات شهر، دستور به تخریب ری و بنا کردن آن در قسمتی بدون حفاظ داده شد. در لشگرکشی محمود غزنوی در سال 420 ری غارت شد و ویرانی عظیمی در شهر بوجود آمد. طغرل سلجوقی دستور داد خرابی های ری را بازسازی کرده و مسجد جامعی در شهر بسازند (15).

ری در این دوران یکی از پایتخت های فرهنگ جهان شد و مرکز همه هنرها و علوم به شمار می رفت. اقامت در دربار موجب شد که نه تنها تاثیر هنر نواحی دیگر، بلکه خود هنرمندان به این شهر جلب شوند (21). در دوره پایتختی ری در زمان طغرل، کاخ ها، مساجد و مدارس زیادی بنا گردید. ری در این دوران، روزگار خوش و زرین خود را گذراند (1).

با حمله مغول بار دیگر شهر ویران شد. نه تنها شمار زیادی از مردم به قتل رسیدند، بلکه بناهای بسیاری به تبع آن ویران شد. به گونه ای که ابن حوقل می نویسد: این شهر بزرگ بیشتر قسمت هایش ویران شد و اتفاقا در سال 617 از ویرانه های آن گذشتم و در حالی که از مغولان می گریختم دیوارهای خراب آن را دیدم که برپایند و منبرهایش را دیدم که باقی است و نقش و نگارهای دیوارها به حال خود باقی بودند، زیرا از روزگار ویرانی شان چیزی نگذشته بود، جز آن که بر پایه های خود فروافتاده بودند (7). میزان خسارت وارده به شهر توسط مغول ها به گونه ای بوده است که به اذعان نویسنده، ری از زندگی باز ایستاده و هرگونه فعالیتی از آن رخت بر بسته یا جابجا شده، آنچنان که گویی این شهر هرگز وجود نداشته است (8).

یاقوت که در آن دوره از آنجا عبور کرده گوید فقط باروی شهر از خرابی نجات یافته ولی غالب خانه ها با خاک یکسان شده است. محله شافعی ها یعنی کوچکترین محلات شهر از شر مغول ها محفوظ ماند ولی محله حنفی ها و محله شیعه ها به کلی ویران شد (23).

اما ری با تمامی زخم های که بر پیکر داشت، به محض فروکش کردن شدت حمله مغول بازسازی شد تا بار دیگر توسط تیمور لنگ مورد هجوم و ویرانی قرار بگیرد.

زمانی که کلاویخو در 805 ه ق در دوره تیمور از آنجا بازدید کرد، سراسر ویران و متروک بود. با وجود این بسیاری از برج های آن هنوز برپا بود، و بر بقایای تعدادی از مسجد ها تکیه می شود (8).

در دوره صفویه شهر مورد توجه پادشاه قرار داشت و مورد بازدید آنان قرار می گرفت. شهر در پیرامون هسته مرکزی در اطراف حرم حضرت عبدالعظیم رشد یافت و در اطراف آن کاروانسراها، خیابان ها، بازارها و بناهای تجارتي، سراها و خانه های مسکونی با ارزش ساخته شد (1).

هرچند چنان ویرانی های گذشته عظیم بود که هنوز تمامی خرابی های حمله های اخیر بازسازی نشده بود. شاردن سیاح فرانسوی دوره صفوی از ویران و خراب بودن ری سخن گفته است (15).

از همین زمان است که تحولات مهم تجاری و سیاسی با ورود جهان به دنیای جدید تکنولوژی بر موقعیت ویژه و استراتژیک ری سایه انداخت، تا جایی که باعث شد شهر توانایی احیای توانمندی های خود را نداشته و امتیازات اقتصادی خود را از دست بدهد. البته لازم به ذکر است که در کنار تحولات جدید، اراده انسانی نیز در جهت بازیابی و بازسازی کارکرد اقتصادی ری و نیز هویت تاریخی شهر شکل نگرفت.

از جمله عوامل مهم، زوال راه ابریشم و رونق راه دریایی برای تجارت اروپائیان با آسیا بود. از زمان صفویه به بعد تجارت دریایی صورت جدی و اساسی به خود گرفت (15).

از سوی دیگر با انتخاب تهران به عنوان تختگاه در زمان آقا محمد خان قاجار، تهران که در گذشته از روستاهای ری بود، این شهر را به حاشیه راند.

در حال حاضر ری به عنوان یکی از شهرستان های استان تهران، کاملاً استقلال تاریخی خود را در سایه سنگین تهران از دست داده است و به عنوان بخشی از توابع تهران محسوب می شود.

وسعت آن 2293 کیلومتر مربع می باشد و از 163 آبادی تشکیل شده است. شهرری مرکز شهرستان ری می باشد. در تقسیمات کشوری امروزه ری با 28 کیلومتر مربع وسعت از شمال به تهران، از جنوب به فساپویه و از شرق و جنوب به ورامین و از غرب به اسلامشهر محدود و در مسیر بزرگراه تهران ورامین قرار گرفته است (23).

با توجه به رشد سریع تهران، ری نیز از این تغییرات در امان نبوده و کارگاهها و کارخانه ها و مجتمع های صنعتی بسیاری چون پالایشگاه بزرگ تهران، چیت سازی ری، گلیسیرین و صابون دولتی اتکا و... در آن جا که حومه شهر بوده و شرایط لازم را جهت صنعتی شدن داشته است، احداث گردیده و باعث شده چهره شهر کاملاً دگرگون شود. گسترش بی رویه شهر و مهاجرت به آن باعث ساخت و سازهای بسیاری گردیده است. همه این عوامل سبب نابسامانی های بسیاری در محدوده آثار باستانی ری گردیده است تا جایی که در بسیاری از موارد هیچ گاه قادر به جبران آنها نخواهیم بود.

نتیجه گیری

کارکرد اقتصادی شهر در دوران اسلامی بر اساس موقعیت طبیعی، قرار گرفتن در تلاقی مسیرهای تجاری و برخوردار بودن از کشاورزی مطلوب رشد می کرد. از منظر باستان شناسی و مطالعات تاریخی باید گفت شهرری با داشتن تمامی فاکتورهای مورد نظر توانست به عنوان قطب اقتصادی در منطقه و بندرگاهی مهم برای کاروان های تجاری که بین شرق و غرب در تردد بودند، مطرح شود.

چنانچه ری تنها به واسطه موقعیت تجاری خود توانسته بود اقتصادی پویا ایجاد کند، طی بحران های اجتماعی- اقتصادی و نابسامانی هایی که در دوران اسلامی (و نیز قبل از اسلام) متحمل شده بود، توان ادامه حضور در تاریخ ایران را نداشت. آنچه می توان در مورد ری به عنوان یک الگوی شهری مطرح کرد، اهمیت آن از نظر مذهبی، تاریخی، هنری و سیاسی است. ری شهری با یک عنصر موثر نبود تا با از دست دادن آن، کالبد شهری اش از بین برود. شهرری با از دست دادن جاده ابریشم و موقعیت ترانزیتی اش در دوران صفویه، از بندرگاه کاروان ها تبدیل به شهری با سابقه تاریخی- مذهبی و آثاری برجسته از تاریخ چند هزارساله خود

شد. لذا در این زمان به موقعیت مذهبی خود تکیه کرد و جایگاه مذهبی مهمی بین حاکمان وقت بدست آورد. هرچند عنوان پایتخت برای تهران باعث شد ری استقلال تاریخی خود را از دست بدهد و گسترش بی رویه شهر باعث مهاجرت گسترده و ساخت و سازهای بی رویه شد، اما ری هنوز این توانایی را دارد تا بار دیگر با تکیه بر سابقه تاریخی و مذهبی خود، جایگاهی سزاوار و فراخور نام خود در تاریخ و فرهنگ ایران بیابد.

منابع :

- [1] کیانی، م. سفال و سفالگری در ایران، انتشارات نسیم دانش، 1377.
- [2] کریمان، ح. ری باستان، جلد دوم، انجمن آثار ملی، 1349.
- [3] دینوری، ا. اخبار الطوال، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، 1346.
- [4] اسفندیاری، آ. جایگاه فرهنگ چشمه علی در فلات مرکزی ایران، انتشارات سازمان میراث فرهنگی کشور، 1378.
- [5] دیاکونوف، ا. تاریخ ماد، انتشارات پیام، 2537.
- [6] افتخارزاده، م. ایران آیین و فرهنگ، انتشارات رسالت قلم، 1377.
- [7] حسن، ز. هنر ایران، انتشارات صدای معاصر، 1377.
- [8] پوپ، آ. سیری در هنر ایران، ترجمه فاطمه کریمی، انتشارات علمی و فرهنگی، 1387.
- [9] بهرامی، م. صنایع ایران ظروف سفالین، انتشارات دانشگاه تهران، 1327.
- [10] مقدسی، ا. احسن التقاسیم فی معرفه الاقاسیم، ترجمه علی نقی منزوی، انتشارات مولفان و مترجمان ایران، 1361.
- [11] مسعودی، ا. التنبیه و الاشراف، ترجمه ابوالقاسم پاینده، انتشارات بنگاه ترجمه و نشر کتاب، 1349.
- [12] گردیزی، ا. تاریخ گردیزی، انتشارات دنیای کتاب، 1363.
- [13] قدیانی، ع. جغرافیای تاریخی ری، انتشارات آرون، 1379.
- [14] یوسفی فر، ش. جستارهایی در مناسبات شهر و شهرنشینی در دوره سلجوقیان، انتشارات پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، 1390.
- [15] هاشمی، م. تاثیر جغرافیا بر تحولات سیاسی، اقتصادی و مذهبی ری، مجله خردنامه: 141-115، بهار و تابستان 1392.
- [16] دهقان نژاد، م. نقش راهبردی جاده ابریشم در توسعه شهرهای پیرامونی در ایران، مجله نامه انجمن: 154-135، زمستان 1385.
- [17] کریمان، ح. ری باستان، جلد اول، انتشارات انجمن آثار ملی، 1345.
- [18] مولف نامعلوم. حدود العالم من المشرق ال المغرب، انتشارات دانشگاه الزهراء، 1372.
- [19] ابن فقیه، ا. البلدان، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، 1349.
- [20] روح فر، ز. نقشی کهن بر بافته ها و سفالینه های ری، مجله کتاب ماه هنر: 107-104، مهر و آبان 1379.
- [21] پوپ، آ. شاهکارهای هنر ایران، انتشارات علمی و فرهنگی، 1380.
- [22] لسترنج، گ. جغرافیای تاریخی سرزمین های خلافت شرقی، انتشارات علمی و فرهنگی، 1373.
- [23] پوربخشنده، خ. معرفی اجمالی ری و فهرست آثار تاریخی- فرهنگی آن، پژوهشنامه، اداره کل سازمان میراث فرهنگی استان تهران. 1381.